

תהליך התחרדותה של האורתודוקסיה באמריקה בתחילת המאה העשרים בראי העיתונות החרדית

מנחם קרן-קרץ

מבוא

הקהילה הדתית במזרח אירופה הייתה חלק ממערכת השלטון וכל תושב, ללא קשר לדתו, היה חייב להשתייך לקהילה הדתית במקום מגוריו. מוסדות הקהילה ניהלו את מרשמי האוכלוסין של חבריה, ייצגו את האינטרסים שלהם לפני השלטונות וסיפקו שירותים בתחומי הדת, החינוך והסעד. לכן כל היהודים, ללא קשר לדרך החיים הדתית שלהם, היו חייבים להשתייך לקהילה היהודית ולשלם לה מיסים, וככל שגדל מספר היהודים שלא הקפידו בשמירת מצוות, גדל מספרם בקרב ראשי הקהילה. הקהילה העסיקה את מי שסיפקו לה שירותי דת, ובראשם רב הקהילה שהיה בעל הסמכות הדתית העליונה, וכן מלמדים, שוחטים, קברנים ובלנים. היות ורק בקהילות מעטות במזרח אירופה קמו קהילות רפורמיות, הרי שמיליוני היהודים שם, גם אלה שלא שמרו מצוות, הכירו רק סוג אחד של יהדות: היהדות האורתודוקסית.

באמריקה, שבה הופרדה הדת מהמדינה, לא היו קהילות במובן האירופי של המילה. התארגנותם של היהודים נעשתה באופן וולונטרי ולכן יהודים רבים לא השתייכו לשום מסגרת יהודית. אפשר לחלק את הארגונים היהודיים לשתי קבוצות עיקריות. האחת הייתה ה"לאנדסמאנשאפטן", כלומר הארגונים של יוצאי אותה עיר או מדינה שתמכו והעניקו מסגרת חברתית למהגרים או לבני משפחותיהם באירופה. הקבוצה השנייה, והחשובה לעניינו, היא "קהילת בית הכנסת" (Congregation) שאותו הקימו והחזיקו החברים מכספם. הקהילה העסיקה רב ולעיתים כמה מורים שהעניקו חינוך יהודי. מכאן ואילך ישמש במאמר המונח "קהילה" רק במשמעות של "קהילת בית הכנסת".

כל הקהילות באמריקה התנהלו באופן אוטונומי, ללא סמכות עליונה שתסדיר את התנהלותן, למעט החוק האמריקני. היות שכל הקהילות היו תלויות בדמי החבר ששילמו החברים, והיות שכולן שאפו להגדיל את מספרם, התנהלה ביניהן תחרות מתמדת. זו באה לידי ביטוי הן בגובה דמי החבר הן בשירותים שסיפקה הקהילה, כמו חזן איכותי, פעילות חברתית, מערכת חינוך ורב שידע לשאת דרשות בלשון ברורה ונעימה. בעוד במקומות היישוב הקטנים קמו מעט קהילות, בערים הגדולות, ובמיוחד בניו יורק, קמו מאות קהילות והתחרות הייתה עזה.

מאות שנים הצליחו יהודי אירופה להתקיים, ולעיתים אף לשגשג מבחינה כלכלית, אך גם לשמור את מצוות הדת ולהעניק לילדיהם חינוך יהודי. רבים מן המהגרים הראשונים

מודעה לנשף יום כיפור בניו יורק בסוף המאה התשע-עשרה

לאמריקה היו בעלי אמצעים. היות שרבים מהם באו מקהילות מסורתיות במרכז אירופה ומערבה, הם הקפידו על שמירת המצוות, לפחות בפרהסייה. לעומתם, המהגרים שבאו בתקופת ההגירה הגדולה ממזרח אירופה בסוף המאה התשע-עשרה נמנו עם שכבות כלכליות נמוכות והתקשו להמשיך לשמור על אורח חיים דתי. שבוע העבודה היה בן שישה ימים ובהם גם שבת; ושירותי הדת כמו חינוך יהודי, מקווה טהרה, מזון כשר או תשמישי קדושה שבמזרח אירופה היו זולים ונגישים, היו בארצות הברית יקרים וקשים להשגה. וכך, אף שרוב יהודי מזרח אירופה גדלו בבתים מסורתיים, קיבלו חינוך יהודי, שבתו מעבודתם בשבת, ביקרו בבית הכנסת כמה פעמים בשנה וצרכו מזון כשר, התנאים באמריקה גרמו לרבים מהם לזנוח את אורח החיים האורתודוקסי ולהצטרף לקהילות הרפורמיות והקונסרבטיביות.

אולם גם רבים מאלה שנתרו בקהילות האורתודוקסיות עבדו בשבת משום שעבודות אחרות לא היו זמינות, צרכו בשר נבלות וטרפות משום שהבשר הכשר היה יקר, ויתרו על שמירת טוהר המשפחה משום שהמקוואות היו רחוקות ויקרות, ולא העניקו לילדיהם חינוך יהודי שעלה כסף רב. הרבנים, שרובם הועסקו בשכר נמוך, חששו לפרנסתם ולא העזו לגנות את בני קהילתם על אורח החיים הלקוי. לכן, בעוד באירופה מנה ציבור המתפללים בבית הכנסת בעיקר שומרי מצוות שהקפידו על קלה כחמורה, ומדי פעם היתוספו אליהם גם מי שלא הקפידו על כך – התמונה באמריקה הייתה הפוכה ורוב חברי הקהילות האורתודוקסיות לא שמרו בקפדנות אפילו על המצוות החשובות. ב־1888, בניסיון להשפיע על אופי הקהילות האורתודוקסיות בניו יורק, הוזמן הרב יעקב יוסף לכהן כרב העיר ולשמש בה כסמכות התורנית העליונה. בתוך זמן קצר הסתבר שמשום

שלכל אחת מן הקהילות היה אופי דתי שונה, אי אפשר היה להגיע להסכמות והתערערות מעמדו של הרב יוסף גרמה לפטירתו בגיל צעיר משברון לב.¹ זה היה מצב העניינים בקהילות האורתודוקסיות גם בתחילת המאה העשרים. אבל כאשר בוחנים את אותן קהילות בסוף המאה, מתגלה תמונה הפכה לחלוטין: אורח החיים הרתי בהן היה קפדני אפילו יותר מאשר זה שנהג בקהילות החשובות במזרח אירופה. תהליך ההתחדדות של האורתודוקסיה האמריקנית נקרא בספרות המחקר "התזווה" או "הסטייה" לימין, והמחקרים שעסקו בו התרכזו בתהליך שהתרחש לאחר השואה.² מאמר זה יבחן את תחילת התהליך במחצית הראשונה של המאה כפי שבא לידי ביטוי בעיתונות החרדית באמריקה.

העשור הראשון של המאה העשרים

תחילת ההגירה ההמונית מאירופה לארצות הברית, לרבות זו של יהודים, הייתה של תושבי גרמניה ואירלנד. בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה הצטרפו אליהם עוד כ-10,000 מהגרים יהודים ממזרח אירופה.³ בשני העשורים האחרונים של המאה כבר היגרו לארצות הברית מאות אלפי יהודים, ובניו יורק עבר מספר היהודים את קו חצי המיליון.⁴ היות שרובם הגיעו מבתים מסורתיים, הייתה נטייתם הטבעית של יהודים רבים, גם אלה שלא הקפידו על שמירת מצוות, להצטרף לקהילות האורתודוקסיות שסיפקו גם מקום תפילה וגם חוג חברתי. בניו יורק, שהייתה למרכז היהודי הגדול בעולם, יצאו לאור שני יומונים אורתודוקסיים: **מאָרגען זשורנאַל ווידישעס טאַגבלאַט**. חלק מן הרבנים לא היו אדישים לכך שחברי קהילותיהם זלזלו במסורת היהודית והפרו אף את המצוות החשובות ביותר. אחד מהם, הרב דב בער אברמוביץ, הקים בתחילת המאה העשרים את כתב העת בית ועד חכמים שקרא לקיים באמריקה אורח חיים דתי כפי שנהג באירופה: "חובתנו ללכת בדרך הסלולה לפנינו מאבותינו משנות דור ודור, לבלתי נטות הצידה ולבלתי להתערב בריב הדעות המתחדשות לבקרים, ורק חזוק התורה והמצוות המקובלות ומקדשות לכל ישראל בלי שום הבדל, היא תקותנו ותכלית פעולתנו".⁵ הבעיה העיקרית של היהדות המסורתית, טען, היא שכל קהילה נהגה בדרך משלה מבלי שיהיה גוף תורני סמכותי שיתווה את דרכן ויגן על הרבנים:

עמנו השוכנים בארץ הזאת וחכמי ישראל וגדוליו אשר במדינתנו גם המה נפלגו לשבטיהם, ואין אחדות ואין הסכמה אחת ביניהם איך וכמה להרים קרן הדת [...] זה אוסר וזה מתיר, זה מקרב וזה מרחיק [...] ועמא דארעא [עם הארץ], המון בית ישראל שוקע אל התהום האפס [...] נפשותיהם טובעות בחלול שבת, מאכלות אסורות, עזיבת דרכי ישראל [...] ואין עומד בפרץ, כי הת"ח [תלמידי חכמים] יראים לנפשם ויגורו איש מפני רעהו [...] ובין כה וכה נעשה כיליון ביהדות כלה אשר במדינה הזאת.⁶

תחושות דומות המריצו כמה רבנים לייסד את אגודת הרבנים האורתודוקסים (להלן: אגודת הרבנים) ב-1902. הארגון, שהחל עם כמה עשרות בודדות של רבנים, הפך במחצית

בית כנסת מזריטש בלואר איסט סייד (תמונה: ויקיפדיה)

הראשונה של המאה העשרים לדומיננטי ביהדות האורתודוקסית ואחד מצעדיו הראשונים היה לפרסם חוברת תקנות.⁷ למרות זאת דיווחה העיתונות האורתודוקסית כי "יהדותנו הקדו[ן]שה מורשת אבותינו [...] יורדת פלאים בארץ הזאת, הלוך ושקוע [...] מיום אל יום ומשנה אל שנה דת קדשנו נהרסת [...] עיני[ן]רות גדולות בישראל וקהילות קדושות שבראשית התושבים התנהגו ככל חוקי התורה הקדושה נתהפכו לרועץ, בנינו יצאונו בכל יום ואין מנחם [...] נשואי תערובת – עובדות חיות וקימות בכל יום".⁸

בעוד רוב המנהיגים הרפורמים באמריקה הסתייגו מן התנועה הציונית שקמה ב־1897, היא מצאה לה לבבות בעיקר בקהילות האורתודוקסיות. ב־1902 הוקמה באירופה תנועת המזרחי. רוב רבני אמריקה אימצו השקפת עולם ציונית־דתית, ורק רבנים מעטים התנגדו לציונות.⁹

אגודת הרבנים הייתה אמנם ארגון ארצי, אך בעשור הראשון השתייכו אליו פחות ממאה רבנים.¹⁰ במקביל לו פעל איגוד הקהילות האורתודוקסיות בניו יורק וסביבתה ובו היו חברים גם רבנים וגם "בעלי בתים", והוא התמקד בנושאים שהצריכו שיתוף פעולה מקומי כמו הקמת מערך פיקוח על השחיטה, כשרות המזון, המסעדות, התקנת מקוואות ופעילות מול הרשויות. כמו ארגונים אחרים, גם אגודות אלה ערכו ועידות

שנתיות שבהן דנו באתגרי היהדות האורתודוקסית, כמו הפעילות המיסיונרית בקרב יהודים או ציון חג המולד בבתי הספר הציבוריים.¹¹ רוב הקהילות שהצטרפו לאיגוד הקהילות מנו יהודים שמרנים ששאפו לאורח חיים דתי בנוסח מזרח אירופי.¹² מי שלא הצטרפו היו הקהילות הוותיקות של יהודים שעברו תהליך אמריקניזציה, שחבריהן ביקשו לשלב את שמירת המצוות עם אורח החיים המודרני. בניגוד לקהילות מן הסוג הראשון שמינו רבנים שהוכשרו במזרח אירופה, העדיפו הקהילות מן הסוג השני את הרבנים האמריקנים שהוסמכו בישיבת רבנו יצחק אלחנן (להלן: ישיבת רי"א) שהיו גם בעלי השכלה תורנית וגם בעלי השכלה אקדמאית.¹³ בסוף 1909 התקיימה בפילדלפיה ועידה של אגודת הרבנים בהשתתפות מספר שיא של שמונים רבנים ובה גובשו הסכמות שנועדו לשמור על אחדות היהדות האורתודוקסית. הדוברים עסקו בשאלת החינוך הדתי, דנו בכעיות ההלכתיות שנבעו מכך שרבנים לא מנוסים סידרו נישואים וגירושים, וברמתם הירודה של חלק ממי שמונו כרבני קהילות. בין הרבנים שנבחרו להנהיג את הארגון היו הרבנים ישראל רוזנברג ודב בער רוול.¹⁴ השניים השפיעו מאוד על כיוון התפתחותם של שני זרמים חשובים ביהדות האורתודוקסית האמריקנית שעדיין קיימים כיום. הראשון היה רב בעל הכשרה מזרח אירופית והשקפת עולם שמרנית, שב-1915 הקים את ארגון "עזרת תורה" שתמך בהחזקת הישיבות באירופה, ואילו השני היה פרופסור ללימודי יהדות שהניח את הבסיס לאורתודוקסיה המודרנית.

בצל מלחמת העולם הראשונה

שלושה אירועים חריגים השפיעו על היהדות האורתודוקסית באירופה בעשור השני של המאה העשרים. אגודת ישראל, שנוסדה ב-1912, הייתה הארגון הבין-לאומי הראשון של יהודים שומרי מצוות לא-ציונים מאז ומעולם. האירוע השני היה מלחמת העולם הראשונה (1914–1918), שפגעה פגיעה אנושה בכל הקהילות האורתודוקסיות באירופה בכלל, ובעולם הישיבות בפרט. האירוע השלישי היה השינוי במעמדו ובמצבו של היישוב היהודי בארץ ישראל. מצד אחד הוא סבל מחורבן נורא בעקבות המלחמה, אך מצד שני התעוררה תקווה חדשה בעקבות הצהרת בלפור, כיבוש הארץ בידי הבריטים ופתיחת השערים להגירה יהודית.

העיתונות הדתית באמריקה דיווחה בהרחבה על הקמתה של אגודת ישראל באירופה ועל שני הנציגים שנשלחו כדי להקים בה סניפים מקומיים.¹⁵ השליחים ביקרו בכמה קהילות אורתודוקסיות ובהן הקהילות בניו יורק, ניו ג'רסי, פילדלפיה, בולטימור וסינסינטי.¹⁶ מעבר להקמת הסניפים, שכדי להצטרף אליהם נדרש כל חבר לשלם לפחות דולר לשנה, הוצע להקים גם ארגונים של צעירי אגודת ישראל ובנות אגודת ישראל.¹⁷ מאחר שהניסיון לפתוח סניפים התקבל באדישות, שלחה אגודת ישראל שליח נוסף מטעמה.¹⁸ הדברים אמנם לא נאמרו במפורש, אך היה ברור כי ציפיותיה של אגודת ישראל ביחס להתנהלות הדתית של חבריה לא עלתה בקנה אחד עם אופיה של

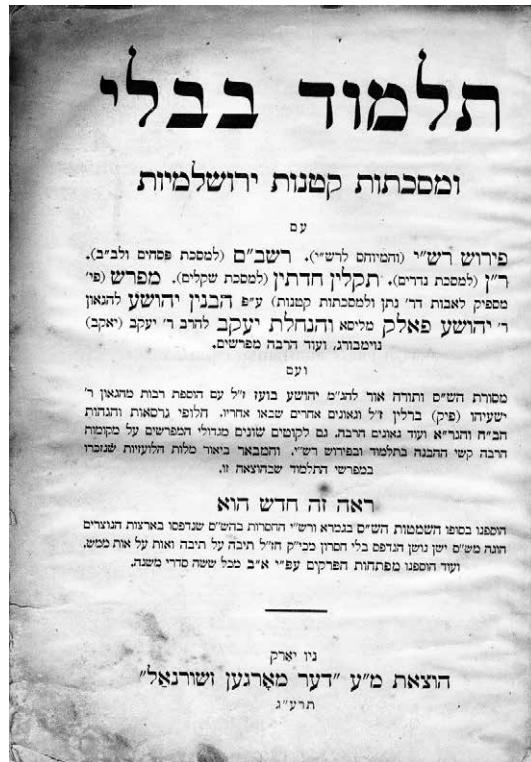
האורתודוקסיה האמריקנית. כך, בעוד גיוס של כמה עשרות רבנים לאגודת הרבנים היה עניין פשוט, הקמת תנועת המונים חרדית לא עלתה כלל על הפרק. כך או כך, מלחמת העולם הראשונה גרמה לדחיית הכנסייה הגדולה, כלומר הוועידה הבינ-לאומית שנועדה לציין את תחילת פעילותה של אגודת ישראל.¹⁹

לאחר תחילת המלחמה, ובעקבות חורבן הקהילות ומוסדות התורה באירופה, נרתמו הקהילות האורתודוקסיות באמריקה לפעילות צדקה בהיקף נרחב. אגודת הרבנים הקימה ארגוני סיוע לקורבנות המלחמה ובהם ועד הסיוע המרכזי (Central Relief Committee), שבו היו גם נציגים של המזרחי ושל איגוד הקהילות האורתודוקסיות.²⁰ הפעילות המשותפת נמשכה כל שנות המלחמה וחיזקה את הקשר בין הארגונים הללו גם בנושאים אחרים, כמו הדרישה לחקיקת חוק עירוני נגד הונאה בכשרות, הקמת הקונגרס היהודי האמריקני למען הנפגעים במלחמה וקביעת ימי תענית ותפילה.²¹ כן התרחב שיתוף הפעולה בין אגודת הרבנים, המזרחי, איחוד הקהילות, עזרת תורה ואפילו מוסדות כמו ישיבת רי"א, ואף נשקל למזג את המזרחי ואת אגודת הרבנים לארגון אחד.²² תוצאה נוספת של מגמה זו הייתה הקמת אגודת רבנים נפרדת לניו יורק וסביבתה שנועדה לטפל בבעיות המקומיות, וכך השתתפו למשל כמאתיים רבנים מחוגים שונים בישיבה שדנה בפיקוח על הכשרות.²³

ב-1917 הוחלט על הקמת הקונגרס היהודי שבעקבות המלחמה היה אמור לדאוג לעם כולו, וראשי היהדות האורתודוקסית ביקשה להגדיל את השפעתם בו.²⁴ עליית כוחה של היהדות הרפורמית, שבאה לידי ביטוי מוחשי בבחירות להנהגתו, התבטאה במספרם הרב של מחללי השבת ואגודת הרבנים פנתה לציבור היהודי בקריאה נרגשת:

בהתבוננו במצבו של יום השבת הקדוש בארצנו הזאת ובשברון הלב נוכחנו כי שומרי השבת כדת הולכים ומתמעטים מיום אל יום. ורבים מאחינו אינם מרגישים עוד את העדר שמירת השבת הקדוש לנו עד כי בשוויון נפש הם רואים את בניהם מחללים את השבת ומוכרים עיתונים בפומבי ואינם שמים לב לטכס עצה כיצד לחנכם בדרך התורה והיראה על פי מסורת אבות באמרם כי אין עתותם לפקח בהדרכת בניהם.²⁵

ניכר היה שמערכת החינוך הדתית נמצאה אף היא בשפל המדרגה. אף על פי שבניו יורק התגוררו כבר למעלה ממיליון יהודים, רק כ-1,200 תלמידים למדו בארבע הישיבות שהשתייכו להתאחדות הישיבות בניו יורק, והשכר הנמוך שקיבלו המלמדים הפרטיים הביא להקמת כיתות שבהן למדו 50–60 ילדים.²⁶ מאחר שהיה ברור כי גם לאחר 15 שנות פעילות לא הביאה אגודת הרבנים לשינוי משמעותי, החליטו כמה רבנים להקים ארגון נוסף שנקרא "אגודת הרבנים והמטיפים", שהחברים בו היו רבנים שקיבלו את הסמכתם באירופה, רבנים שהוסמכו באמריקה ומי שכיחנו כמנהיגים רוחניים – מטיפים – מבלי שהייתה להם הסמכה לרבנות.²⁷ הארגון לא כלל רק רבנים מוסמכים, ולכן גדל מספר החברים בו במהירות והגיע לכמה מאות בכל רחבי המדינה. הוא הוביל קו אורתודוקסי ליברלי יותר בשילוב חינוך כללי במוסדות החינוך האורתודוקסיים, בתמיכה גלויה

תלמוד בבלי בהוצאת העיתון דער מארגען זשורנאל, 1913.
מקור: בידספיריט

בתנועה הציונית ובהרחבת פעילות הצדקה והחסד.²⁸ יוזמות אלה נועדו להפוך את הקהילות האורתודוקסיות לאטרקטיביות יותר ולמנוע את המשך הנשירה של מי שחששו מכפיית אורח חיים שמרני מדי.

המטרות של שני ארגוני הרבנים היו זהות, אך בפועל הם התחרו זה בזה ולכן ניסו ליצור חיבורים עם ארגונים נוספים ובמיוחד עם המזרחי, שהיה הארגון האורתודוקסי בעל ההשפעה הרבה ביותר.²⁹ התחרות התרחבה בעיקר בנושא הפיקוח על הכשרות, תחום שעירב פוליטיקה דתית אך גם כסף רב.³⁰ ב-1919 הגבירה אגודת הרבנים והמטיפים את פעילותה והקימה את אגודת הקהילות באמריקה ואת קרן הגאולה (גאולת הקרקע) למען יישוב חרדים בארץ ישראל.³¹ מאחר שאגודת הרבנים והמטיפים הכירה ברבנים בעלי סמיכה מפוקפקת, הכריזה אגודת הרבנים כי תקים ועדת סמיכה שתעניק סמיכה רק לתלמידי ישיבת ר"א.³² לאחר שנים ספורות התמזגה אגודת הרבנים והמטיפים באגודת הרבנים שהמשיכה להוביל את היהדות האורתודוקסית. היא הגבירה את שיתוף הפעולה עם המזרחי, קיבלה באופן רשמי את עמדתה בעניין התיישבות החרדים בארץ ישראל וקראה לתמוך ביוזמות ההתיישבות הללו.³³

REMEMBER Your Family & Make them Happy BY Remembering the Sabbath and Keeping it Holy. Bring Happiness to Yourself and to Others, BY Observing the Sabbath Therefore Please DON'T Shop Smoke or Ride SATURDAY <small>Sabbath Observance Control, Inc., of America, 1125 Broadway, New York</small>	נעדענקט אײער פאמיליע און מאכט זיין גליקליך ביי נעדענקען דעם הייליגען שבת און איהם האלמען הייליג מאכט זיך גליקליך און ברענגט גליק צו אנדערע, ביי נישט קויפען נישט סמוקען נישט מאדערען שבת <small>דער זעלבן חשבון ווי דער חשבון איין אנטוויקלונג</small>
---	---

קול קורא לשמירת שבת. אוסף פרטי של המחבר, שנות החמישים של המאה העשרים

שנות העשרים

לאחר סיום המלחמה באירופה החלה באמריקה תקופת שגשוג כלכלי שהיטיבה גם עם הציבור היהודי. מנגד, חוקי ההגירה החדשים שחוקקו בתחילת העשור הגבילו את מספר המהגרים ממזרח אירופה ופגעו בעיקר בהגירה היהודית, שפחתה בתשעים אחוז. אולם הודות לסעיף מיוחד בחוק נחשבה הגירתם של רבנים ותלמידי חכמים כמקרה מיוחד וכך גדל מספרם באופן יחסי.³⁴ בין הבאים היו גם ראשוני הרבנים החסידיים שהקימו באמריקה קהילות שבהן התפללו בנוסח חסידי. גם בבתי הכנסת הללו שמרו מצוות בקפדנות רק מעטים.³⁵ בשנים אלה התגבשה ההבנה כי בארצות הברית לא תקום לעולם אורתודוקסיה בסגנון מזרח אירופי וכי על מנת שיהודים ימשיכו לשמור מצוות יש לשאוף לאורתודוקסיה שתשלב את מצוות הדת עם אורח החיים האמריקני וערכיו, דרך חיים שזכתה לימים לכינוי "אורתודוקסיה מודרנית".

באמצע העשור פחת הצורך לתמוך ביהודי אירופה שהתאוששו מן המלחמה ופעילות הצדקה שניהלו הגופים האורתודוקסיים, ובמיוחד פעילותה של "קרן התורה", התמקדה בשיקום מוסדות התורה באמריקה, באירופה ובארץ ישראל.³⁶ במקביל הצטרפו כל הגופים האורתודוקסיים, ובהם אגודת הרבנים והמזרחי, למפעלי גיוס הכספים של התנועה הציונית.³⁷ ב-1922 ציינה אגודת הרבנים עשרים שנים להיווסדה, אולם למרות פעילותה נותר מצב הדת בשפל המדרגה.³⁸ הדבר בא לידי ביטוי במיוחד במערכת החינוך כאשר ברובע הארלם, למשל, שהיה אחד הריכוזים החשובים של יוצאי מזרח אירופה, פחות מחמישית מן התלמידים זכו לחינוך יהודי כלשהו.³⁹ כדי לעודד את מערכת החינוך האורתודוקסית הוחלט לתמוך בישיבת רי"א, מוסד הדגל החרדי, ולסייע לה להכשיר רבנים ולהקים סמינר למורים דתיים.⁴⁰

אחרי המלחמה חידשה אגודת ישראל את פעילותה ושלחה משלחת נוספת לארצות הברית ששבה, גם הפעם, בידיים ריקות.⁴¹ היוזמה היחידה שהצלחה הייתה הקמת כמה סניפים של תנועת צעירי אגודת ישראל, שהייתה האגף היחיד של התנועה החרדית שפעל באמריקה בשני העשורים הבאים.⁴² הדבר שפגע במיוחד בהתקבלותה של אגודת ישראל באמריקה היו הידיעות על עמדתה האנטי-ציונית של התנועה בארץ ישראל, ובמיוחד זו שהנהיג יעקב ישראל דה-האן שפעל להגברת שיתוף הפעולה עם הערבים.⁴³ ב-1923 התקיימה הכנסייה הגדולה, הוועידה הבין-לאומית הראשונה של אגודת ישראל בווינה, ובה השתתפו גם נציגים מאמריקה.⁴⁴ בעקבותיה ניסתה שוב אגודת ישראל לחדש את פעילותה באמריקה, אבל חלק מן הרבנים חששו מכניסת ארגון חדש שלא הכיר את אורח החיים בה ומגישתו המתנשאת:

המרכז הניו יורקי של אגודת ישראל פונה בקול קורא אל האדוקים אשר באמריקה כי יתנו לה יד, למען הרים קרן התורה והדת, למען חנך דור חדש בחינוך דתי אמתי ולמען התחיל בעבודה ממשית בארץ ישראל [...] ישראל סכא תמיד עסק בבניין אהלי תורה, בבנין בתי תלמוד תורה, בבנין מוסדות צדקה ובבנין ישוב בארץ ישראל הרבה טרם החלו בעלי האגודה לתקוע בשופרם. הניחו לו לישראל סכא ואל תביאו ערכוביא בעולמו! יש לנו כבר די אגודות!⁴⁵

הרבנים נאמרו למרות ההידרדרות הנמשכת בחיי הדת. חרף פעילותה של אגודת הרבנים, רק מקצת הילדים היהודים קיבלו חינוך דתי והפקרות גמורה שררה בנושא כשרות הבשר.⁴⁶ באמריקה כולה היו רק שלוש ישיבות גבוהות שנועדו להכשיר רבנים: ישיבת רי"א בניו יורק ובה כ-500 תלמידים, בית המדרש הגבוה לתורה בשיקגו ובו כ-300 תלמידים וישיבת ניו הייבן שבה היו כחמישים תלמידים. התנועה האורתודוקסית הגדולה ביותר הייתה המזרחי, שבה היו כ-15,000 חברים.⁴⁷ היות שרוב הציבור האורתודוקסי ורבניו תמכו במידה זו או אחרת בציונות, היה חשש כי אגודת ישראל תנהיג גישה בדלנית שתעמוד בסתירה לשיתוף הפעולה ששרר באמריקה בין כלל המנהיגים היהודים, אפילו בין אורתודוקסים לרפורמים, כאשר הדברים נגעו לכלל הציבור היהודי.⁴⁸ לכן ביקשו חלק מן הרבנים לפעול לקירוב לבבות בין אגודת ישראל להמזרחי.⁴⁹ וכך תוארה התנגדות הציבור היהודי-אמריקני להשקפות האנטי-ציוניות של אגודת ישראל:

אגודת ישראל או שלומי אמוני ישראל עוד לא נבראו פה אצלנו וגם אין פה קרקע מוכשרה לגידולים כאלה. יהודי אמריקה, רוב מנינם ובנינם, נוטים לציונות ומוחאים כף להלאומיות היהודית. העיתונות שלנו הענקית ציונית היא. אגודות הרבנים, כל השלושה, נתנו ידן להציונות באופן רשמי. גדולי הרבנים אשר בארץ, הזקנים והמפורסמים מוצאים מקומם בראש המזרחי ועובדים בעד תחינת עם ישראל על אדמת ישראל [...] [ו]איך מתנהגים אותם האחים אשר מוצאים לעצמם שארית על ידי [ה]כספים האמריקאים? – יום יום [...] אוזרים כחותיהם ללחם מלחמת ד' בהציונים ובציונות.⁵⁰

בתחילת שנות העשרים פתחה ישיבת רי"א, בראשות הרב ד"ר דוב רבל, מסלול שבו עודדה רכישת השכלה כללית. תחילה נוסד תיכון דתי ומאוחר יותר הוקם סמינר למורים דתיים שהפך לימים לישיבה אוניברסיטה (Yeshiva University). על רקע התגבשות האורתודוקסיה המודרנית בארצות הברית נמתחה ביקורת על השקפתה השמרנית של אגודת ישראל שהתנגדה לפתיחת האוניברסיטה העברית: "מה רוצים בעלי האגודה, שוטרי ישראל ונוגשיו, לעשות בארץ ישראל. איזה ארץ הם רוצים לקרא בחיים ואיזה מתנה יתנו לעמי תבל? חכמות? – חלילה! מדע? – ד' ישמור! רופאים, עורכי דין, מרקחים [רוקחים], מהנדסים, מכוננים [טכנאים] ושאר חכמים בעלי מקצוע? – ד' יצילנו".⁵¹ ההידרדרות הדתית שגברה בשל חוסר שיתוף הפעולה בין הקבוצות האורתודוקסיות, בלטה בהשוואה לשגשוג הזרמים היהודיים האחרים. בניגוד לישיבות האורתודוקסיות, שהסמיכו רק כמה עשרות רבנים, הכשירו המוסדות הרפורמיים במהלך השנים 256 רבנים רפורמים, והסמינר התיאולוגי, מוסד החינוך המרכזי של היהדות הקונסרבטיבית, הכתיר 164 רבנים ו-230 מורים דתיים.⁵² ב-1927, לקראת הכנסייה הבאה של אגודת ישראל, היא שוב שלחה נציג לאמריקה, ולאחר תקופה קצרה שבה נרשמו אלפי חברים ועשרות רבנים, חדלה הפעילות באותה מהירות כמו שהחלה.⁵³ גם הפעם תקפה העיתונות האורתודוקסית את השקפתה הקנאית והפלגנית:

מאז נוסדה האגודה בשעה טובה ומוצלחת התחיל צועק [!] "רק אנחנו בנביאים". בווען [וינה] יוצא עיתון המתקרא עיתון יהודי אמ[ו]תי [...] אין לך עיתון אנטישמי בעולם אשר באשפתו ארס ושנאה כבושה מול יהודים כאשר אצל האידישע פרעסע [...] הבו להם כבוד ליהודי אמריקה! חסר מקרב היהדות האמריקאית כל שנאה וכל איבה והיהודים פה קרובים זה אל זה בדיעה הרבה יותר משאר היהודים שבתבל.⁵⁴

במחצית השנייה של שנות העשרים חלה התערורות מסוימת באורתודוקסיה. בישיבת רי"א הוסמכו 17 רבנים חדשים, האדמו"רים החסידיים הקימו ארגון משלהם בשם "אגודת האדמו"רים", בוועידה השנתית של אגודת הרבנים השתתפו כבר מעל מאתיים רבנים, ושורה של רבנים וראשי ישיבות חשובים החלו להגיע לאמריקה כדי להתרים כסף למוסדותיהם.⁵⁵ במקביל נוסדו כמה בתי ספר דתיים וגדל מספר הרבנים והישיבות, אם כי עדיין רק כרבע מכלל הילדים היהודיים באמריקה זכו לחינוך יהודי כלשהו. בניו יורק לבדה היו מעל אלף בתי תפילה שבהם כיהנו כ-450 רבנים ו-150 חזנים, שבעים תלמודי תורה, תשעים בתי ספר שלימדו לימודי יהדות משלימים בשבת ובימי ראשון, חמישה סמינרים למורים דתיים וחמש ישיבות ששלוש מהן הכשירו רבנים חדשים.⁵⁶ במקביל נותר מעמד רבני הקהילות נמוך; הם מילאו בעיקר תפקיד ייצוגי והסתפקו בנשיאת דרשות.⁵⁷ לכן אין פלא שמצב היהדות הדתית הוסיף להידרדר:⁵⁸

איזה חלק מחייו מקדיש היהודי האמריקני לדתו ולא לקיו? את ביתו? – כבר פו[נ]גל אותו בצעצועיו ובמשוכתו. נשי החיל של לשעבר הן גבירות מודרניות אשר שו[ן]

לחנן מגואל [במאכלים לא כשרים]. טהרת המשפחה? – מאן דכר שמייה [מי זוכר מה זה?] בית הכנסת? – חבריו מחללי שבת בפרהסיא. הרעפארם הולך וכובש משמרות ישראל סבא [...] אין לך יהודי שלא יהיה חבר למספר רב של "לאדשעס" וסתם סאסייעטיס [אגודת וחברות] מכל המינים. ברם [בן]א לדברים שבקדושה מקמצים הם קמצנות מרובה [...] שכר לימוד בעד בניו? – קשה להוציא מידו [...] והתוצאה [...] בניהם משתמטים מעליהם אחד אחד.⁵⁹

ב־1927 חגגה אגודת הרבנים 25 שנים להקמתה. לצד הגידול במספר הרבנים ובפרשנויות שהוענקו למונח "אורתודוקסיה", הוקמו עוד שלושה ארגוני רבנים נוספים: כנסת הרבנים, דגל הרבנים ואגודת הרבנים האדוקים, זאת לצד אגודת האדמו"רים. בישיבת רי"א למדו כבר כ־600 תלמידים ובעקבות הביקוש החל פרויקט לתרגום התלמוד והשולחן ערוך לאנגלית. במקביל חל שיפור במעמד הרבנים ושכרם גדל, וכך גם מספר הרבנים שדיברו באנגלית ונשאו דרשות בשפה זו.⁶⁰ עם זאת העיתון האורתודוקסי הפופולרי **יידישע טאָגבלאַט** נקלע לקשיים כספיים וחדל מלהופיע.⁶¹ לקראת סוף שנות העשרים התבררה התמונה העגומה הבאה:

אמנם כלפי חוץ [...] הרבה בתי כנסיות ובתי מדרשים נמצאים בארץ זו, והבניינים נהדרים ויפים עד מאד. ישנם גם הרבה בתי ת"ת [תלמוד תורה] וישיבות מפורסמות, ובתי חסד וצדקה לאין מספר, וישנם הרבה רבנים ודרשנים במספר הגון [...] כל זה כלפי חוץ, אבל כלפי פנים [...] הלב בוכה למראה העניות הנוראה בשדה היהדות המקורית בארץ זו. חלול שבת ומועדים באופן הכי נורא, בערות ועם הארצות במדה מבהילה [...] שלטון הגסות, חנוך גרוע ובלתי דתי, חלול שם שמים וחלול כבוד הרבנים והרבנות [...] לומדי התורה הולכים ומתמעטים. הדור החדש אינו מכיר ואינו מוקיר כל קדשי האומה [...] ההתבוללות הגסה שולטת.⁶²

כדי להתמודד עם בעיות אלה היה צורך הן בשיתוף פעולה בין ארגוני הרבנים הן בהקמת גופים משותפים לפתרון בעיות מיוחדות כמו ועד הכשרות של ניו יורק רבתי. אולם אגודת הרבנים, שהייתה הארגון השמרני ביותר, חששה מהשפעות מתירניות והסתייגה מאיחוד כזה.⁶³ למרות זאת, בעקבות פעילות משותפת קבעה עיריית ניו יורק חוק למניעת הונאה בכשרות הבשר ומפקחים עירוניים, חלקם לא יהודים, פיקחו על המשחטות והאטליוזים וחלק ממפירי החוק נקנסו או הובאו למשפט.⁶⁴ בסוף העשור ציינה ישיבת תורה ודעת עשר שנים להקמתה וכאלף התלמידים שלה למדו בבית ספר יסודי ובתיכון ובמקביל למדו גם בישיבה שבה למדו רק לימודי קודש. מספר דומה למד גם בת"ת תפארת הגר"א ברמת החינוך היסודי.⁶⁵ הישיבות ותלמודי התורה סבלו מקשיים תקציביים ומספר התלמידים היהודים שלמדו בהם היה פחות מעשירית ממספרם הכולל.⁶⁶ ב־1927 החל הרב שמואל אהרן פרדס משיקגו לפרסם את הפרדס. הירחון, שאותו החל לפרסם כבר ב־1913 בפולין, היה לביטאון העיקרי של האגף השמרני באורתודוקסיה וייצג את עמדות אגודת הרבנים ובעיקר את ארגון עזרת תורה, שגייס כספים למוסדות

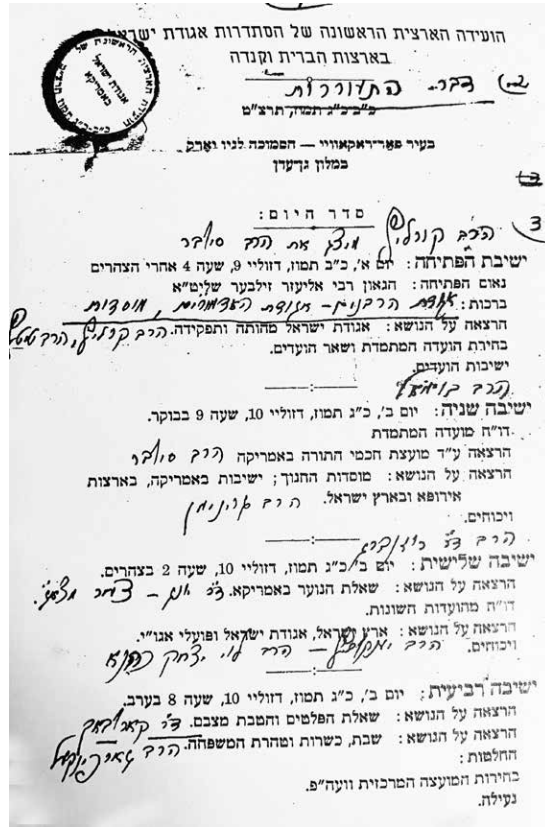
התורה ברחבי העולם. חלק גדול ממנו הוקדש לנושאים הלכתיים, וכין היתר נדונו בו שאלות מיוחדות למציאות החיים באמריקה, בהן שאלות כמו אם מותר לקבור בבית עלמין יהודי אפר של מי שציווה שגופתו תשרף, אם אפשר לצאת ידי חובת שמיעת תקיעת שופר ברדיו, כיצד להתייחס למנהג האמריקני של חניטת הנפטרים והצגתם לציבור האבלים טרם קבורתם, שימוש במקרר חשמלי בשבת, גילוח במכונה חשמלית, האזנה לרדיו שהודלק לפני כניסת השבת, נישואים אזרחיים, שימוש במיקרופון בבית הכנסת בשבת והפריה מלאכותית.⁶⁷ העיתון הביא ידיעות מן הקהילות האורתודוקסיות באמריקה, ובמיוחד זו שבשיקגו שבה פעל בית המדרש לתורה, שלצידו פעלו בית הספר היסודי 'שיבת עץ חיים', סמינר למורים דתיים, ובית מדרש לרבנים שבו נסמכו באותה שנה תשעה רבנים צעירים ובשנה שלאחר מכן גדל מספרם ל-12.⁶⁸ גם בישיבה המרכזית השלישית, ישיבת ניו הייבן, הוסמכו רבנים חדשים, אבל שנה לאחר מכן היא עברה לקליבלנד.⁶⁹

אחת השאלות שהטרידו ביותר את היהדות האורתודוקסית הייתה הפיקוח על השחיטה הכשרה. בניגוד לאירופה, שבה פיקחו רבני הקהילות על השחיטה, באמריקה כל בית מטבחים היה יכול להעסיק שוחטים יהודים ולטעון כי המוצרים שייצר כשרים. השוחטים היו מאורגנים באיגודים מקצועיים והם שקבעו את תנאי העסקתם ואת התפוקה המינימלית, ולכן היה קושי לשמור על רמה גבוהה של כשרות ופיקוח.⁷⁰ אחד המאבקים המשמעותיים בעניין זה היה בין ארגון דגל הרבנים, שהסכים להכשיר בשר גם בבתי מטבחים ובתי חרושת שבהם ייצרו גם מוצרים לא כשרים, וכך לנצל גם את הבשר שנפסל למאכל יהודים, ובין אגודת הרבנים שנתנה הכשר רק למפעלים שכל תוצרתם כשרה.⁷¹ נושא בעייתי נוסף היו הרבנים שהוכשרו באמריקה. הם ידעו אמנם לפנות באופן טוב יותר לבני קהילותיהם, אך גם נטו לאמץ השקפות עולם מתירניות:

למה לנו להשלוח את נפשנו? אי אפשר לשרש את חלול השבת באמריקה כי זאת תהי'ה) פרובלימה נצחית. מה שאפשר הוא להגן על עיקר הכשרות, הצדקה ועוד עניינים. ואם זוהי אורתודוקסיה, אזי הרבנים הצעירים אורתודוקסים הם [...] זה ברור כי בתור מנהיגים משפיעים הם לטובה על קהילותיהם [...] הרב הצעיר הוא בריח התיכון בקהילתו כולם כזקנים וכצעירים מרגישים נחיצותו העיקרית והוא מכניס בהם באמת רוח של פילוסופיה אורתודוקסית, אם לא הכרחיות להתנהג כאורתודוקסים גמורים.⁷²

וכך סיכם את התקופה אחד הרבנים:

דור ההגירה שהביא אתן לארצות הברית אוצר של יהדות והתלהבות יהודית הולך וכלה, ודור חדש, דור צעיר הולך וכובש את מקומו השונה מהקודם שינוי גמור [...]. בעיניים תמהות מסתכל האב בבנו, מתבונן בו ורואה את בעיטתו הגסה בכל קדשי עמנו [...] ובאנחה השוכרת לב הוא שואל את עצמו [...] מי יהיו יורשי היהדות [...] מי יהיו נושאי דגל התורה [...] האם אלה שכורעים ומשתחווים לאליל הזהב?⁷³

סדר היום לוועידה הראשונה של אגודת ישראל באמריקה, תמוז תרצ"ט. צילום מסמך פרטי

שנות השלושים

תחילת שנות השלושים עמדו בצילם של המשבר הכלכלי הקשה שהחל בסוף העשור הקודם ומעט מאוחר יותר של התגברות האנטישמיות באירופה. כתוצאה מכך החלו להגר לארצות הברית גם רבנים ויהודים חרדים שמעולם לא העלו זאת על דעתם. עם בואם של היהודים אלה הוקמו לראשונה קהילות אורתודוקסיות שרוב חבריהן הקפידו על שמירת מצוות, ומוסדות חינוך, ובמיוחד ישיבות, שבהן התחנכו התלמידים בנוסח השמרני והמסוגר של מזרח אירופה. בחלוף הזמן, וכדי להבדיל מן הקהילות האורתודוקסיות הוותיקות, זכה אורח החיים הקפדני לכינוי 'אולטרה-אורתודוקסיה'. בוועידה השנתית של אגודת הרבנים שהתקיימה בתחילת העשור, פירטו ראשי הארגונים האורתודוקסיים את פעילותם. נשיא עזרת תורה, הרב ישראל רוזנברג, דיווח כי מאז המלחמה העניק ארגונו מעל 800,000 דולר למוסדות תורה ברחבי העולם.⁷⁴ אחד הגופים האורתודוקסיים הפעילים היה ועד הרבנים של ניו יורק, שעסק בשיפור התשתית הדתית בעיר:

שונים הם תנאי החיים באמריקה, ולא הרי תנאי ההתיישבות של אחינו בה כהרי שאר מדינות וארצות [...] העיר ניו יורק רבתי עם. אין לתאר גדול ההפקרות השורר שם, רבו השוחטים והטבחים מחללי כל קודש, ורבו הרבנים המזויפים שמסייעים בירי עוברי עבירה ובעד בצע כסף מכשירים טרפות ונבלות [...] והפקרות היותר גדולה שורר בענייני אישות וטהרת המשפחה, בנות ישראל חדלו לשמור על טהרתן [...] סדור קידושין וגטין נעשו על ידי אנשים פחותי ערך [...] והפתרון להרמת קרן התורה והיהדות הוא האיחוד והקבוץ של כל הכחות של הרבנים החרדים המובהקים.⁷⁵

ככל שגבר הביקוש לבשר כשר בניו יורק התרכו המחלוקות בין הרבנים, השוחטים, האיגודים המקצועיים של השוחטים ובעלי מפעלי הבשר שלכל אחד מהם אינטרסים שונים. לכן הוחלט להקים ועד כשרות עירוני שזכה להכרה ולסמכויות גם מצד השלטונות. ועדי כשרות הוקמו גם בערים כמו שיקגו, פילדלפיה, קליבלנד ודטרויט, והפקחים שפעלו מטעמם הוסמכו לקנוס את מי שהפרו את תקנות הכשרות וזכו לסעד מבית המשפט.⁷⁶ אחד השיפורים בנושא כשרות העופות הייתה סימון העופות הכשרים בחבק מיוחד.⁷⁷ וכך הכריז נשיא ועד הכשרות של ניו יורק בוועידה השנתית ב-1935: "זאת הפעם הראשונה שבידנו, ידי הרבנים האורתודוקסים, נמצאת ההשגחה על מקצוע חשוב של כשרות, לא בתור יחידים המקבלים את שכרם מידי אלה שעליהם הם צריכים להשגיח, רק כבאי כח הרבנות המאוחדת והעדה היהודית".⁷⁸

לאחר שנים שבהן היה הגבול בין הקהילות האורתודוקסיות והקונסרבטיביות מטושטש, החלו ראשי הארגונים האורתודוקסיים לדרוש מן הרבנים ומן הקהילות להסתייג מן הקונסרבטיבים כשם שהסתייגו מן הרפורמים ותקפו את כנסת הרבנים ודגל הרבנים שאימצו השקפות עולם מתירניות.⁷⁹ השינויים שהתרחשו באורתודוקסיה זרעו מעט אופטימיות:

רגילים אנו לחשוב כי באמריקה, ארץ החומריות במדה מרובה מאד, אי אפשר לקיים את היהדות כהלכתה ולכל פרטיה ודקדוקיה, ואי אפשר לגדל ולחנך בניו מוכשרים לתורה [...] ולפעמים אנו מתייאשים וחושבים כי אל לנו להקדיש כוחותינו לענייני תורה ויהדות [...] עד שבאו [...] תלמידי הישיבות, ישיבת רי"א בניו יורק וביהמ"ד לתורה בשיקגא [...] והתלמידים שיצאו מישיבות אלו עומדים סמל חי לפנינו, וכל אחד רואה לפניו אור התורה והיהדות גם במדינה זו.⁸⁰

ואכן, מן הפרסומות והכתבות המסחריות שפרסם הפרדס עלה שמספר מוצרי המזון הכשרים גדל בהתמדה וכלל מוצרים של חברות אמריקניות כמו קוקה קולה, קלוגס, וקפה מקסוול האוס, אך גם מצות שמורות מהודרות ומוצרי חלב ומאפה שעד אז לא זכו לכשרות מיוחדת.⁸¹ כן התקיים דיון הלכתי בעניין כשרותם של דגים מסוימים, בשר מעושן, והעדפת אתרוגי ארץ ישראל המהודרים.⁸² השיפור במצב האורתודוקסיה לא בא על חשבון תפיסותיה הצינויות, וראשיה המשיכו וקראו לתמיכה בקרנות הלאומיות וכיזמות ההתיישבות של המזרחי.⁸³

שנת כ   הפרדס   חוברת א   46

לכבוד פסח און א נאנץ יאהר
 מדינת די משקה וואס איז אימער פריש און געזונד

קאקא-קאלא

DRINK
Coca-Cola

נים אייך גענוג, ענדיג און טונט אייך מונטע, קאקא-קאלא איז אויסגעצייכנט
 פון די בעסטע מלייורס. צושטעלונג, ריינ, סטעיליוויס. נישט קיין כעמיע שטעק
 צו שטילען אייך רויטע, צו בארוהען אייער געזונט ווי קאקא-קאלא.
 קאקא-קאלא איז אויך בער פון איינער וועלכע העלפט א נאנץ יאהר און
 פון פסח וואוהין אייר טוט — אין ענדיגסט, רעסעפערנס, דראגסטרי
 שטרעט א באפעל קאקא-קאלא.

בנום הארצן בפרוי את בית החרושת של קאקא-קאלא באפאלטא של
 דושפודשיש וחקק בעלי בית החרושת נלו לפני כל תשלומות ואה תעריבות
 המווי (מספרים) וכל הרתוי וברחמי ומעמאי כי המשקה קאקא-קאלא
 כשר לשירותו עפי הדין.
 שמואל אהרן הלוי פרדס עורך ומפיל, הפרדס

אימער הגאה האבען פון א גוטען געמראנג, איז — קאקא-קאלא

פרסומת לקוקה קולה בעיתון החרדי הפרדס, אפריל 1946

השיפור בחיי הדת באמריקה והחמרת מצבם של יהודי אירופה הביאו להגירתם של רבנים חשובים שלאחר השתקעותם השפיעו על עיצוב דמותה של האורתודוקסיה האמריקנית. נמנו עימם הרב יוסף דב בער סולובייצ'יק שמונה לרב בבוסטון והפך לדמות החשובה ביותר באורתודוקסיה המודרנית והרב יעקב יצחק רודרמן שהקים בבולטימור את ישיבת נר ישראל, אחת מהישיבות החשובות במדינה.⁸⁴ במקביל גדל קצב הכשרת הרבנים בישיבות האמריקניות ובמיוחד בישיבת רי"א, ועם הגידול במספר הבוגרים הם ייסדו ארגון משלהם שיחד עם אגודת הקהילות היהודיות האורתודוקסיות הקימו את הסתדרות הרבנים.⁸⁵ הגידול במספר הרבנים הביא גם לביקורת על מינויים לא ראויים: "ומה דרשו מהשמש הזה שכן[י]נוהו בשם רב או ראבי? דבר פשוט. להמשיך [למשוך] אנשים הרבה לביה"כ [בית הכנסת] או אל ההיכל למען תתרבה בה ההכנסה. לא להמשיך לבן של ישראל לאביהן שבשמים או להיהדות, רק להרבות ולהאדיר את הביזנעס, וכל האמצעים כשרים לזה".⁸⁶ חוסר האחידות ברמת הרבנים והיעדר ארגון מוסכם שיכריע בשאלות מהותיות יצרו מחלוקות רבות בקהילות ובוועדי הכשרות.⁸⁷ בעקבות עליית היטלר לשלטון ב-1933, גברו הפעולות האנטישמיות נגד יהודי גרמניה ובארצות הברית החלו היהודים בפעולות מחאה שנמשכו עד לשואה.⁸⁸ במקביל גברו הרדיפות של יהודי פולין שכללו גם הטלת מגבלות על השחיטה היהודית, והחלה מגבית למענם.⁸⁹ באותן שנים חל שינוי משמעותי באורתודוקסיה באמריקה, כאשר חסידות חב"ד החלה לפעול בה באופן מאורגן והפכה לכוח מוביל.⁹⁰ במקביל, כ-70,000

EXTRA!

THE ORTHODOX

The Only 100 Per Cent Orthodox Newspaper in America.

New York, Thursday, May 9th, 1935 דאנערשטאג, פרישת אסור, תרצ"ה

דאס שטענמאן, דאס זיסטען און דאס קולעכט
 מיט שטיקעל ברויט און דאס ברויט וואס דער אר-
 בייטער פארדינט. דורך דעם ארבייטער און אלעס
 געשאפען געווארען וואס די וועלט געניסט. און
 ווען איינער אונטערדריקט דעם ארבייטער, איז
 ער א פארברעכער, ניט נאר געניען דעם ארבייטער
 קלאם און ניט נאר געניען דער סענשהיים — ער
 איז א זינדיגער געניען הש"ת. רען הש"ת האט
 די וועלט געשאפען אין 6 טאג און האט געשאפען
 דעם מענטש או ער זאל מאכען אלעס וואס די
 מעשהיים דארף, און דער ארבייטער איז זיכער
 בארעכטיגט צו געניען פון דעם וואס ער האט
 געשאפען פאר אנדערע.
 פון סיכאטזיזען אויך מיט די ארבייטער
 וועלכע ארבייטען שבת — איבערהויפט דאס אין
 אמעריקא — דען ס'זינען זיכער או אלע אר-
 דיטע ארבייטער וואלטען וועלען האלטען שבת
 ווען די פונקטע באקעט וואלען זיי ניט צווינגען
 זיי צווינגען זיי צווינגען

רב אברהם יעקב האפמאן
 רעדאקטאר און ארויסגעבער פון „אָרֶטֶאָאָס“

כותרת העיתון דער ארטאדאקס, אמצע שנות ה-30 של המאה העשרים

ילדים בניו יורק קיבלו חינוך יהודי אורתודוקסי בתלמודי תורה, בישיבות, ובחדרים פרטיים והם מנו כחמישית ממספר הילדים היהודים בעיר. עוד כ-20,000 ילדים קיבלו חינוך יהודי במסגרות אחרות.⁹¹

ב-1936 ציינה ישיבת רי"א יובל להקמתה ובית המדרש לרבנים בשיקגו ציין 35 שנים לקיומו. שתי הישיבות הוותיקות וישיבת נר ישראל בקליבלנד הסמיכו כעשרים רבנים חדשים מדי שנה.⁹² ב-1937 התיישב באמריקה הרב משה פיינשטיין. הוא החל ללמד בישיבת רי"א והפך לאחד הרבנים המשפיעים ביותר באורתודוקסיה האמריקנית.⁹³ הוועידה השנתית של אגודת הרבנים נערכה באותה שנה בצל ההחמרה במצבם של יהודי פולין ושל יהודי ארץ ישראל, שהיו בעיצומו של המרד הערבי, ודנה בתוכנית החלוקה של ממשלת אנגליה.⁹⁴ זמן קצר לאחר מכן נערכה הכנסייה גדולה השלישית של אגודת ישראל במריאנבד ובה השתתף גם הרב אליעזר סילבר, מראשי האורתודוקסיה באמריקה.⁹⁵ לאחר חזרתו ממנה הוא קרא לייסד סניף שלה באמריקה ושלה מכתב לרבניה:

עד מתי אָחי נבדל מגאוני תבל, מרבתינו וזקנינו, האיך לנו חלק אתם [...] הלנצח נשמע עלילות השוא אשר יטפלו ויבזו חסידי עליון [...] האזרו אחי, הלאה פחד, לחינם תיראו, רודף אין. עת להתאגד עם גאוני תבל, רבים הם אשר אתנו גם פה במדינתנו, נכריז בפומבי [...] עת להתאחד, ואנחנו לא לפירוד באנו, רק לאחד [...] להרים קרן התורה ורבניה באנו, לחזק קרנה וחיות בשלום עם כל מפלגה אשר לא תלחם עמנו.⁹⁶

בסוף שנות השלושים פעלו באמריקה כמה ארגונים אורתודוקסיים. המזרחי, שהיה הגדול שבהם, ישראל הצעיר, שפנה לבני 18–35, חגג 25 שנים להקמתו והחזיק בכשישים סניפים ברחבי המדינה, וצעירי אגודת ישראל שהחזיק בכ-15 סניפים בניו יורק.⁹⁷ אגודת

הרבנים נותר הארגון הגדול ביותר ובו קרוב ל-400 רבנים.⁹⁸ היה זה גם הארגון שהשפיע על חיי הדת במידה הרבה ביותר ובוועידתו השנתית במאי 1939 אמר אחד הדוברים: "אם דת ישראל סבא יש לה עוד אחיזה בארץ זו למרות כל המכשולים מבחוץ והמהרסים הרבים מבפנים במחנינו, אם כשרות וטהרת המשפחה הם דבר של מציאות באמריקה, הרי עלינו לזקוף כל זה אך ורק על חשבוננו של מוסד אגודת הרבנים".⁹⁹ למרות הצלחת הארגון התכנסו חודשיים לאחר מכן, ביולי 1939, כ-600 רבנים לוועידת היסוד של אגודת ישראל באמריקה ונפתח עידן חדש באורתודוקסיה האמריקנית.¹⁰⁰ וכך אמר אחד מראשיה: "כן הוא דרכה של היהדות החרדית המאחרת תמיד ומתחילה לדבר על הארגון בה בעת שהמהרסים כבר נבנו ונתחזקו".¹⁰¹ לעידן החדש באורתודוקסיה תרם חוק הגבלת שעות העבודה שהפך את שבוע העבודה בן חמישה ימים לסטנדרטי ואפשר ליהודים רבים יותר להימנע מעבודה בשבת.¹⁰²

בצל השואה

בעקבות רדיפות היהודים ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה גדל מספר הפליטים ורבים מהם, ובהם חרדים, הגיעו לאמריקה. אחדים מן הרבנים שהיגרו, ובהם לוי יצחק גרינוולד ושמואל ערנפלד, סיפרו על המתרחש באירופה ורבני אמריקה קראו ליום תענית ופנו לנשיא רוזוולט בבקשה לסייע ליהודים.¹⁰³ בספטמבר 1939 פלשה גרמניה לפולין ומלחמת העולם השנייה החלה. במכתבו הפומבי של הרב חיים עוזר גרוז'ינסקי מווילנה, האישיות החרדית הבולטת ביותר במזרח אירופה, נאמר: "מה נורא מצב עמנו, לא הייתה כזאת גם בימי הביניים אשר כל הגולה כמדורת אש. בתי מדרשות וס"ת נשרפים בראש כל חוצות, וגזירות קשות מתחדשות ע"י שונאינו מנגדינו להעביר על דת קדשנו, קהילות ישראל גדולות וחשובות נתלשות ממקומן, ושערי מדינות נעולות בפניהם".¹⁰⁴ בתגובה נחלצו ראשי האורתודוקסיה באמריקה לעזרת הציבור החרדי באירופה, ובמיוחד להצלת מוסדות התורה.

תחילה שררה מעט אופטימיות מפני שרוב הישיבות הצליחו לעבור לוילנה שטרם נכבשה בידי גרמניה, אולם עם התארכות רשימת שמות הרבנים, האדמו"רים וראשי הישיבות שנהרגו במלחמה, הגבירו הארגונים האורתודוקסיים את פעילותם ושיתפו פעולה עם הארגונים היהודיים הכלליים כמו הג'וינט.¹⁰⁵ במקביל הוקם ועד ההצלה, הארגון האורתודוקסי שהתרכז בסיוע לרבנים ובעיקר לישיבות שגלו ממקומן, שהיה לאחר מארגוני ההצלה הפעילים ביותר.¹⁰⁶

בתחילת 1940 הגיעו לארצות הברית כמה מגדולי הרבנים ובהם אברהם קלמנוביץ, ראש ישיבת מיר, שאסף כספים עבור הישיבות שברחו לוילנה, ויצחק יוסף שניאורסון, הרבי מלובביץ', שהחליט להשתקע באמריקה.¹⁰⁷ האסון שפקד את יהדות אירופה החרדית סימן את משימותיה ודרכה של האורתודוקסיה באמריקה. כך אמר ראש ישיבת רי"א בטקס הסמיכה של רבנים חדשים: "בשעה הרת עולם זו הוטל על היהדות האמריקנית

התפקיד לעמוד בפרץ, להרחיב ולהגדיל את הרבצת התורה במדינה זו, להציל את שארית הפליטה ולהמשיך את שלשלת המסורת הארוכה אשר אבותינו מסרו נפשם עליה. תעודה גדולה רבת האחריות והערך הוטלה עלינו, אשר מהגשמה אולי תלוי עתידה של היהדות כולה".¹⁰⁸

אווירת החירום הביאה להתעוררות רוחנית ודתית שהקלה על החדרת נורמות דתיות קפדניות ועודדה את פעילות הארגונים שקידמו שמירת שבת ופיקוח קפדני על הכשרות.¹⁰⁹ אגודת ישראל שהתקשתה לתפקד באירופה, העתיקה את כובד משקלה לארצות הברית ולקראת הוועידה השנתית השנייה שלה אמר אחד מדובריה: "אגודת ישראל באמריקה תצטרך מעתה להיות היסוד למרכזי אגודת ישראל בעולם כולו, להביא רוח חיים ליהדות החרדית [...] ולהרים קרן ישראל ותורתו כאן במדינה".¹¹⁰ כדי לבסס את מעמדה היה עליה לברל את עצמה מן התנועה האורתודוקסית הוותיקה המזרחי. וכך בעוד בסוף שנות השלושים נעשו ניסיונות לגשר בין שתי התנועות, הרי שבשנות הארבעים התרחב הפער בין תומכי הציונות, שהיו עדיין רוב בקרב הציבור האורתודוקסי, ובין מי שהסתייגו ממנה.¹¹¹

בניצוחו של הרב סילבר הפכה אגודת ישראל, שבה היו חברים כבר מאות רבנים שהשתייכו לארגונים שונים, לתנועה פעילה שעסקה הן בענייני הצלה, הן בחיזוק הנורמות הדתיות הן במאבק ברפורמים.¹¹² אגודת הרבנים הוותיקה שנדחקה לשוליים הן בידי אגודת ישראל הן בידי הרבנים האמריקנים הצעירים שרובם נטו לעמדות המזרחי, יצאה נגדם ואמרה: "באירופא כשצעיר קיבל סמיכה הוא ידע שאינו עוד רב וכי הוא צריך עוד להמשיך וללמוד [...] אני מציע שתתיסד ועד סמיכה מבאי כח כל הישיבות [...] יש בכאן אגודת אורתודוקסים [כלומר ישראל הצעיר] שמבלי דעת מביאים לריפורם. יושבים אנשים ונשים יחד וזה הצעד הראשון המוביל לרפורם".¹¹³

בשנות השואה התרכזו הארגונים האורתודוקסיים בפעולות הצלה. יש שתמכו במוסדות התורה, יש שגייסו כסף להוצאות הדרך של מי שהחזיקו באשרות הגירה למדינות מחוץ לאירופה, יש מי ששלחו תשמישי קדושה ומזון כשר לפליטים, ויש מי שסייעו לרבנים הפליטים שהגיעו חסרי כול לאמריקה או לארץ ישראל. ב־1941 הגיע הרב אהרן קוטלר לאמריקה בניסיון לגייס כספים לישיבות שפעלו בוויילנה, אבל לאחר כיבושה בידי הגרמנים הוא נשאר באמריקה והפך לאחד מראשי האורתודוקסיה בה.¹¹⁴ בשנות הארבעים התרחבה פעילות הישיבות ומוסדות התורה באמריקה. ישיבת תורה ודעת בניו יורק, ישיבת נר ישראל בבולטימור והישיבה בלוס אנג'לס בנו בניינים חדשים. כן נפתחו ישיבות חדשות: ישיבת נוברדוק – בית יוסף בכורו פארק, ישיבת טלו בקליבלנד, ובניו יורק הוקמה ישיבה עבור תלמידי ישיבת מיר שהצליחו להימלט.¹¹⁵ הרבי מלובוביץ' הקים בשנים אלה תלמודי תורה וישיבות משלו וב־1943 כבר למדו בהן כ־800 תלמידים ומספרם הוכפל בתוך זמן קצר.¹¹⁶

חרדים קוראים עיתון. תמונה מתוך הסרט האילם האוסטרי "העיר ללא יהודים" (*Die Stadt ohne Juden*) של הבמאי ה"ק ברסלאור מ־1924

כך, למרות הידיעות הקשות מאירופה אמר אחד הדוברים בוועידת אגודת הרבנים כי "האסון הגדול הביא לנו גם אור כי כוחותינו התעשרו בגדולים שבאו אלינו מאירופה. אנו כעת הקהילה היהודית הגדולה בעולם".¹¹⁷ התחזקות האורתודוקסיה התבטאה בגידול במספר בתי הספר הדתיים, ובוועד החינוך כבר היו רשומים כ־110 בית ספר דתיים בניו יורק ומספר דומה של בתי ספר ב־55 ערים נוספות.¹¹⁸ במקביל גדל מספר התלמידים בישיבת רי"א, שמספר הרבנים שהסמיכה כבר התקרב למאתיים, מהם שישים רק בשלוש השנים האחרונות.¹¹⁹

במקביל לגיוס הכספים למטרות הצלה ערכו הרבנים פעולות מחאה, פנו לממשל האמריקני ולנשיא רוזוולט בקריאה לפעול למען היהודים, ועודדו רכישת איגרות מלחמה (בונדס).¹²⁰ במקביל נמתחה ביקורת על אדישותם של יהודי אמריקה לזוועות השואה: "תרדמה נפלה עלינו! ואחרי שמועות כאלה ימשיכו יהודי אמריקה את עסקיהם, ינהלו את מסלול חייהם כאילו לא קרה דבר, יבקרו בבתי תיאטראות וקירקסאות וימלאו את אולמי משחקי השעשועים! אטומי לב אנחנו!".¹²¹ רב אחר אמר: "בימים איומים אלה, עת צרה ליעקב, היו בתי הכנסת צריכים להיות מלאים מפה אל פה אנשים נשים וטף שופכים נחלי דמעות [...] לדאבוננו הגדול תמונה אחרת נגלית לעינינו בהכנסנו לבית הכנסת. ספסלים ריקים מבלי יושב, היכלות עלובים, עזובים הקמים לתחי' [רק] שלוש פעמים בשנה".¹²²

גם תנועת צעירי אגודת ישראל פתחה סניפים חדשים וב־1943 כבר קיימה ועידה משל עצמה.¹²³ במקביל התחזקה פעילותה של הסתדרות הרבנים – ארגון הרבנים האמריקנים, שמנה שמונים חברים ובהם רבנים צבאיים.¹²⁴ אולם הארגון האורתודוקסי הבולט ביותר הייתה אגודת ישראל. כך אמר אחד מדובריה:

באירופה המזרחית היו חיי הציבור משורשים ביסודות הקדושים, צורת הציבור היתה יהודית מקורית. אם היו כאלה שפרקו עול, היה זה ענין פרטי, ומכ"ש [ומכל שכן] שמוסדות הקהל לא ידעו מפשרות [...] אבל כאן שכל בנין החיים הצבוריים עומד על יסוד פשרות וותורים, מנהיגי הקהלות החרדיות מחללי שבת וכל קדשינו, איך נוכל לעורר את הקהל החרדי [...] אבל דווקא מפני שהחיים הצבוריים שבכאן אין להם אופי ברור ונכון, דווקא מפני שגבולי היהדות הדתית וההתבוללות מטושטשים, דוקא מפני שבתי כנסיות חרדים מתחברים עם ראביס מתבוללים [...] יש לה לאגו"י [לאגודת ישראל] תעודה מיוחדת באמריקה.¹²⁵

אחרית דבר

לאחר סיום המלחמה וחשיפת זוועות השואה, התגייסו יהודי אמריקה, ובהם החרדים, ותרמו סכומי כסף גדולים פי כמה מאלה שנאספו במהלך השואה עצמה.¹²⁶ נוסף על ועד ההצלה וקרן התורה הוותיקים החלו ארגונים אורתודוקסים נוספים, כמו ועד האדמו"רים וצעירי אגודת ישראל, להפעיל ארגוני הצלה משלהם. אלפי פליטי שואה חרדים שהגיעו לארצות הברית אחרי השואה הגדילו את מספר הקהילות שרוב חבריהן הקפידו בשמירת מצוות. תהליך ההתחרדות של האורתודוקסיה האמריקנית עלה מדרגה.

הדבר התבטא באופנים רבים: הוקם ארגון תורה ומסורה שאיגד וקידם את תלמודי התורה ובתי הספר הדתיים; החלה הדפסת ספרי לימוד וכתבי עת לצעירים דתיים; רשת החינוך בית יעקב הקימה בתי ספר לבנות חרדיות; ואגודת ישראל פתחה מחנה קיץ לנערים ונערות. מגוון המוצרים הכשרים והכשרים לפסח גדל; לראשונה נדפסה בארצות הברית מהדורה מהודרת של התלמוד הבבלי; בכמה קהילות הוקמו מסגרות לימוד של הדף היומי; ישיבות נוספות החלו להסמיך רבנים מקומיים.¹²⁷ כן חל גידול בכמות הישיבות ובמספר התלמידים: בקליבלנד נבנה מבנה חדש לישיבת טלז, בדטרויט הוקמה ישיבת חכמי לובלין, במיניאפוליס הוקם בית ספר דתי, ובלייקווד הוקם בית המדרש הגבוה שהיה בתוך כמה עשורים לישיבה הגדולה בעולם.¹²⁸

ככל שגדל מספר הרבנים המקומיים והצעירים כך פחת כוחה של אגודת הרבנים, שחבריה היו בעיקר רבנים מבוגרים ממזרח אירופה, ואת מקומה בהובלת האורתודוקסיה תפסה אגודת ישראל, שקיבלה לחוגה רבנים ויהודים חרדים מסוגים שונים: חסידים ומתנגדים, ציונים ולא-ציונים, בעלי השכלה כללית וכאלה שהתנגדו לה, מי שחזותם החיצונית והתנהלותם העידו על אורח חייהם החרדי, ומי שנראו ופעלו כמו אמריקנים מבטן ומלידה ועקבו, למשל, אחר הנעשה במגרשי הספורט.¹²⁹ תנועה חרדית נפרדת שהפכה פופולרית הייתה חסידות חב"ד, שפעלה בנפרד מאגודת ישראל והקימה רשת של בתי ספר וישיבות לבנים ולבנות.¹³⁰ למרות זאת, רק כעשרה אחוזים מתוך כ-250,000 ילדים יהודים בניו יורק קיבלו חינוך יהודי, ומחציתם למדו בישיבות.¹³¹

בסוף שנות הארבעים היגרו ממחנות העקורים עוד עשרות אלפי ניצולים חרדים. בואם חיזק את הקהילות החרדיות, שהסתייגו מן האורתודוקסיה האמריקנית המתונה. הרב אהרן קוטלר, למשל, תבע כי התלמידים בשיבתו ילמדו בידיש, ורבי יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר – הקים קהילה חסידית שבה הונהגו סטנדרטים דתיים קפדניים במיוחד.¹³² מן העבר השני החלה גם האורתודוקסיה המודרנית והציונית לפלס נתיב משלה כאשר לצד ישיבת רי"א הוקמה הישיבה אוניברסיטה, שהעניקה תארים אקדמיים לתלמידיה החרדיים.¹³³ ראשי האורתודוקסיה הבינו כי תקופה חדשה החלה: "לדאבוננו מוכרחים אנו לסמן את תקופתנו תקופה קשה שחלפה ואיננה [...] רואים אנו כאן דור חדש על ארמת ארצות הברית שהבאר הנסתם שוב מפכה ומעלה מקור מים חיים [...] ואם דורות מרהיבים גדע בחרי אף, הנה נצר מטעים חדשים פורחים בהישיבה כאן".¹³⁴ חוסר הסובלנות של מנהיגי הקהילות האורתודוקסיות המתחרדות כלפי מי שלא שמרו מצוות בקפדנות, גרם לרבים לעזוב אותן ולהצטרף לקהילות אחרות. במקביל עברו מאות קהילות מחסות אורתודוקסית לחסות קונסרבטיבית. כך קטן חלקה של האורתודוקסיה בצייבור היהודי באמריקה, ובמקביל גדל חלקם של שומרי המצוות חברי הקהילות האורתודוקסיות. בעשורים הבאים הלך ופחת מספר הקהילות האורתודוקסיות ששימשו בעיקר כמסגרות חברתיות, שרוב המתפללים בהם לא היו שומרי מצוות, ושהרבנים שעמדו בראשם שימשו יותר כפעילים חברתיים מאשר מנהיגים דתיים.¹³⁵ במקביל גדל מספר הקהילות החסידיות בנוסח גליציה והונגריה שדרשו התנהלות דתית קפדנית. נוסדו כוללי האברכים הראשונים ומספר תלמידי הישיבות והרבנים שהוסמכו לרבנות גדל במהירות.¹³⁶ בתחילת המחצית השנייה של המאה העשרים החלה האורתודוקסיה באמריקה, הן המודרנית-ציונית הן זו שאימצה מאפיינים חרדיים לא-ציוניים, להפוך לאורתודוקסיה "אמיתית". תהליך זה נמשך גם בימינו אלה.

הערות

- 1 קימי קפלן, "הרב יעקב יוסף, הרב הכולל ליהודי ניו-יורק: היבטים חדשים", *Hebrew Union College Annual*, 67 (1996), עמ' א-מג.
- 2 Samuel C. Heilman, *Sliding to the Right: The Contest for the Future of American Jewish Orthodoxy*, Berkeley, CA: University of California Press, 2006; Soloveitchik, Haym, "Rupture and reconstruction: the transformation of contemporary Orthodoxy", *Tradition*, 28, 4 (1994), pp. 64-130
- 3 גור אלרואי, *המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית, 1870-1924*, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2008; הנ"ל, "ההגירה היהודית לארץ ישראל ולארצות הברית בראשית המאה העשרים: ניתוח חברתי-דמוגרפי", *מגמות*, 3-4 (2013), עמ' 459-485.
- 4 Paul Ritterband, "Counting the Jews of New York, 1900-1991: An Essay in Substance and Method", *Papers in Jewish Demography*, 29 (1997), pp. 199-228
- 5 **בית ועד לחכמים**, שבט תרס"ג, עמ' ב.
- 6 **שם**, שבט תרס"ג, עמ' א-ב.

- 7 שם, אדר תרס"ג, עמ' ד; ספר התקנות של אגודת הרבנים האורתודוקסים באמעריקא: נתיסדה ביום ג' כ"ד תמוז, תרס"ב בנוא יארק.
- 8 בית ועד לחכמים, ניסן תשס"ג, עמ' יז-יח.
- 9 שם, אייר תרס"ג, עמ' ח-ט.
- 10 יידישעס טאָגבלאַט, 12.7.1907, עמ' 8.
- 11 שם, 10.6.1907, עמ' 1.
- 12 שם, 5.2.1909, עמ' 4.
- 13 שם, 18.6.1909, עמ' 1; שם, 5.11.1906, עמ' 3.
- 14 מאָרגען זשורנאַל, 14.11.1909, עמ' 8; שם, 18.11.1909, עמ' 2; שם, 25.11.1909, עמ' 4; שם, 30.11.1909, עמ' 1; שם, 2.12.1909, עמ' 1; שם, 3.12.1909, עמ' 1; שם, 4.12.1909, עמ' 4; שם, 5.12.1909, עמ' 1; שם, 7.12.1909, עמ' 2; יידישעס טאָגבלאַט, 28.11.1909, עמ' 4; שם, 30.11.1909, עמ' 1; שם, 1.12.1909, עמ' 1; שם, 3.12.1909, עמ' 1; שם, 5.12.1909, עמ' 1, 8.
- 15 שם, 9.7.1912, עמ' 1; שם, 19.11.1912, עמ' 4; שם, 10.11.1913, עמ' 6; שם, 9.12.1913, עמ' 6; שם, 19.12.1913, עמ' 6; שם, 1.1.1914, עמ' 4; שם, 8.1.1914, עמ' 7; שם, 12.1.1914, עמ' 7; שם, 20.1.1914, עמ' 7; שם, 22.1.1914, עמ' 7.
- 16 שם, 16.1.1914, עמ' 4; שם, 18.1.1914, עמ' 8; שם, 22.1.1914, עמ' 6; שם, 9.2.1914, עמ' 3; שם, 15.2.1914, עמ' 8; שם, 16.2.1914, עמ' 3.
- 17 שם, 8.12.1913, עמ' 5; שם, 17.2.1914, עמ' 6.
- 18 שם, 20.3.1914, עמ' 10; שם, 10.4.1914, עמ' 7; שם, 26.4.1914, עמ' 5; שם, 21.5.1914, עמ' 8.
- 19 שם, 20.8.1914, עמ' 4; שם, 24.8.1914, עמ' 4.
- 20 שם, 6.9.1914, עמ' 7; שם, 14.10.1914, עמ' 7; מאָרגען זשורנאַל, 26.10.1915, עמ' 8.
- 21 יידישעס טאָגבלאַט, 4.1.1915, עמ' 6; שם, 7.4.1915, עמ' 1; שם, 29.4.1915, עמ' 2; שם, 7.5.1915, עמ' 2; שם, 31.5.1915, עמ' 2; שם, 25.8.1915, עמ' 5; שם, 1.9.1915, עמ' 1; שם, 6.10.1915, עמ' 7; שם, 17.10.1915, עמ' 9; שם, 23.12.1915, עמ' 4; מאָרגען זשורנאַל, 6.11.1914, עמ' 7; שם, 22.1.1915, עמ' 4; שם, 11.2.1915, עמ' 4; שם, 28.4.1915, עמ' 1; שם, 40.4.1915, עמ' 1; שם, 25.6.1915, עמ' 4.
- 22 יידישעס טאָגבלאַט, 15.2.1916, עמ' 1; שם, 6.3.1916, עמ' 3; שם, 3.4.1916, עמ' 6; מאָרגען זשורנאַל, 5.3.1916, עמ' 6; שם, 23.5.1916, עמ' 2; שם, 4.6.1916, עמ' 4; שם, 30.7.1916, עמ' 2; שם, 25.8.1916, עמ' 4.
- 23 יידישעס טאָגבלאַט, 9.5.1916, עמ' 2; שם, 11.5.1913, עמ' 3; שם, 12.5.1916, עמ' 3; שם, 12.5.1916, עמ' 4; שם, 15.5.1916, עמ' 1, 4; שם, 17.5.1916, עמ' 1; שם, 18.5.1916, עמ' 2; שם, 13.6.1916, עמ' 1.
- 24 שם, 14.1.1917, עמ' 6; שם, 24.1.1917, עמ' 1; שם, 28.2.1917, עמ' 6; מאָרגען זשורנאַל, 24.1.1917, עמ' 1; שם, 25.1.1917, עמ' 4; שם, 28.2.1917, עמ' 2.
- 25 שם, 16.1.1917, עמ' 1.
- 26 שם, 14.3.1917, עמ' 6; שם, 10.5.1917, עמ' 4.
- 27 יידישעס טאָגבלאַט, 22.6.1917, עמ' 10; שם, 6.7.1917, עמ' 3; שם, 10.8.1917, עמ' 25.10.1917, עמ' 5; מאָרגען זשורנאַל, 19.6.1917, עמ' 2; שם, 8.7.1917, עמ' 10; שם, 15.7.1917, עמ' 9; שם, 5.9.1917, עמ' 8; שם, 14.9.1917, עמ' 6; שם, 5.12.1917, עמ' 9; שם, 7.12.1917, עמ' 6.
- 28 יידישעס טאָגבלאַט, 2.12.1917, עמ' 1, 8; שם, 5.12.1917, עמ' 1, 5; מאָרגען זשורנאַל, 7.3.1918, עמ' 6; שם, 10.3.1918, עמ' 8; שם, 11.3.1918, עמ' 1; שם, 26.3.1918, עמ' 7; שם, 21.5.1918, עמ' 1; שם, 3.6.1918, עמ' 2; שם, 10.6.1918, עמ' 9; שם, 10.9.1918, עמ' 2; שם, 25.12.1918, עמ' 1; שם, 27.12.1918, עמ' 6.

- 29 יידישעס טאָגבלאַט, 29.4.1918, עמ' 6; שם, 6.5.1918, עמ' 1; מאָרגען זשורנאַל, 26.3.1918, עמ' 7.
- 30 יידישעס טאָגבלאַט, 12.7.1918, עמ' 1; שם, 21.7.1918, עמ' 3; שם, 26.7.1918, עמ' 4; 6; מאָרגען זשורנאַל, 18.7.1918, עמ' 2; שם, 19.7.1918, עמ' 7; שם, 26.7.1918, עמ' 8; שם, 1.8.1918, עמ' 4.
- 31 יידישעס טאָגבלאַט, 10.1.1919, עמ' 2; שם, 17.1.1919, עמ' 1; שם, 31.1.1919, עמ' 1; שם, 7.2.1919, עמ' 9; שם, 28.2.1919, עמ' 2; שם, 14.3.1917, עמ' 4; שם, 6.4.1919, עמ' 3; 2.5.1919, עמ' 9.
- 32 שם, 19.3.1919, עמ' 2; שם, 20.3.1919, עמ' 2, 6; שם, 21.3.1919, עמ' 7; 7.5.1919, עמ' 1-2; שם, 8.5.1919, עמ' 4; שם, 15.5.1919, עמ' 5.
- 33 מאָרגען זשורנאַל, 29.12.1919, עמ' 5; שם, 2.5.1919, עמ' 9; שם, 5.5.1919, עמ' 7; שם, 7.1.1919, עמ' 4; שם, 7.5.1919, עמ' 1, 11; שם, 23.12.1919, עמ' 8; שם, 25.2.1920, עמ' 6; שם, 29.2.1920, עמ' 8; יידישעס טאָגבלאַט, 19.4.1920, עמ' 4; שם, 20.4.1920, עמ' 1, 4; שם, 21.4.1920, עמ' 1-3; שם, 3.9.1920, עמ' 7.
- 34 Jonathan D. Sarna and Zev Eleff, "The Immigration Clause that Transformed Orthodox Judaism in the United States", *American Jewish History*, 101, 3 (2017), pp. 357-376.
- 35 מאָרגען זשורנאַל, 24.3.1922, עמ' 12.
- 36 שם, 22.4.1921, עמ' 2, שם, 6.6.1921, עמ' 11; שם, 10.6.1921, עמ' 10; שם, 4.7.1921, עמ' 2; שם, 17.2.1922, עמ' 7; שם, 19.2.1922, עמ' 1, 8; שם, 28.2.1922, עמ' 2; שם, 20.9.1922, עמ' 15; יידישעס בלאַט, 17.3.1921, עמ' 4; שם, 15.4.1921, עמ' 3; שם, 21.4.1921, עמ' 3; שם, 31.5.1921, עמ' 1-2; שם, 14.6.1921, עמ' 3; שם, 24.6.1921, עמ' 2.
- 37 מאָרגען זשורנאַל, 30.9.1921, עמ' 1; שם, 2.10.1921, עמ' 5; יידישעס בלאַט, 1.6.1921, עמ' 1-2; שם, 2.6.1921, עמ' 1; שם, 6.7.1921, עמ' 5; שם, 21.11.1921, עמ' 1-2; שם, 6.2.1922, עמ' 4; שם, 17.11.1922, עמ' 1; שם, 22.11.1922, עמ' 4; שם, 24.11.1922, עמ' 7.
- 38 מאָרגען זשורנאַל, 5.5.1922, עמ' 6-7; יידישעס בלאַט, 9.5.1922, עמ' 1, 4.
- 39 מאָרגען זשורנאַל, 19.7.1921, עמ' 5.
- 40 שם, 14.5.1922, עמ' 2; שם, 25.5.1922, עמ' 2; שם, 1.6.1922, עמ' 10; שם, 7.6.1922, עמ' 4; יידישעס בלאַט, 18.9.1921, עמ' 2.
- 41 מאָרגען זשורנאַל, 17.3.1920, עמ' 8; שם, 12.9.1920, עמ' 9; שם, 11.1.1921, עמ' 4; 2.5.1921, עמ' 6; 22.5.1921, עמ' 6; שם, 25.5.1921, עמ' 1; שם, 29.5.1921, עמ' 8; שם, 19.6.1921, עמ' 13; שם, 20.6.1921, עמ' 3, 7; שם, 21.6.1921, עמ' 1-2; שם, 23.6.1921, עמ' 8, 10; שם, 24.6.1921, עמ' 3; שם, 3.7.1921, עמ' 14; שם, 10.7.1921, עמ' 9; שם, 12.7.1921, עמ' 2; שם, 14.7.1921, עמ' 2; שם, 17.7.1921, עמ' 4; שם, 25.7.1921, עמ' 6; שם, 1.9.1921, עמ' 6; שם, 2.12.1921, עמ' 9; שם, 11.12.1921, עמ' 3; שם, 16.12.1921, עמ' 12; שם, 24.2.1922, עמ' 11; שם, 1.3.1922, עמ' 6; שם, 27.4.1922, עמ' 4; שם, 28.4.1922, עמ' 9.
- 42 שם, 26.3.1922, עמ' 10; שם, 31.12.1922, עמ' 9; שם, 2.2.1923, עמ' 13; שם, 18.2.1923, עמ' 5; שם, 9.3.1923, עמ' 4.
- 43 שם, 16.3.1922, עמ' 1; שם, 21.4.1922, עמ' 6; שם, 25.9.1922, עמ' 4.
- 44 יידישעס טאָגבלאַט, 2.1.1923, עמ' 4.
- 45 אפּריון, תשרי תרפ"ד, עמ' 15.
- 46 שם, תשוון תרפ"ד, עמ' 32-34; שם, אלול תרפ"ד, עמ' 297-298; שם, תשרי תרפ"ה, עמ' 1-2.
- 47 שם, אדר ב תרפ"ד, עמ' 106-107; שם, אב תרפ"ד, עמ' 265-266.
- 48 שם, אדר א' תרפ"ד, עמ' 105; שם, ניסן תרפ"ד, עמ' 157, 160; שם, אב תרפ"ד, עמ' 275.
- 49 שם, חשוון תרפ"ד, עמ' 25-26.
- 50 שם, אלול תרפ"ד, עמ' 281.
- 51 שם, אייר תרפ"ה, עמ' 187-188.

- 52 שם, כסלו תרפ"ו עמ' 15-16.
- 53 שם, שבט תרפ"ו, עמ' 62-63; שם, ניסן תרפ"ו, עמ' 166-168.
- 54 שם, שבט תרפ"ו, עמ' 61.
- 55 הפרדס, פברואר 1929, עמ' 28-29; שם, מאי 1929, עמ' 31; שם, יוני 1929, עמ' 2; שם, יולי 1929, עמ' 28; שם, נובמבר 1929, עמ' 30; שם, דצמבר 1929, עמ' 30; שם, יוני 1930, עמ' 2; שם, ספטמבר 1932, עמ' 5; שם, נובמבר 1932, עמ' 4; שם, ינואר 1935, עמ' 15-16; שם, ספטמבר 1935, עמ' 21; שם, נובמבר 1935, עמ' 23.
- 56 אפריון, אדר תרפ"ו, עמ' 133-134; שם, ניסן תרפ"ו, עמ' 171, 218-219; שם, חשוון תרפ"ז, עמ' 49-52; שם, אדר ב' תרפ"ז, עמ' 199-200.
- 57 שם, תמוז תרפ"ו, עמ' 247-248, 253.
- 58 שם, אלול תרפ"ז, עמ' 379.
- 59 שם, טבת תרפ"ז, עמ' 96-97.
- 60 הפרדס, סיון-תמוז תרפ"ז, עמ' 32; אפריון תרפ"ח, עמ' 52-56; שם, כסלו תרפ"ח, עמ' 81-84; שם, טבת תרפ"ח, עמ' 109-111; שם, תמוז תרפ"ח, עמ' 260-261.
- 61 אפריון, תמוז תרפ"ח, עמ' 241-242.
- 62 דגל ישראל, אדר א תרפ"ז, עמ' 11.
- 63 שם, אדר א תרפ"ז, עמ' 11-13; שם, סיון תרפ"ז, עמ' 2; שם, כסלו תרפ"ח, עמ' 9; שם, תמוז תרפ"ח, עמ' 1-5; שם, אב תרפ"ח, עמ' 3-4, 8-9; שם, אלול תרפ"ח, עמ' 13.
- 64 שם, שבט תרפ"ח, עמ' 4; שם, חשוון תר"ץ, עמ' 1-2.
- 65 שם, אדר תרפ"ח, עמ' 8; שם, סיון תרפ"ח, עמ' 6.
- 66 שם, אדר א תרפ"ט, עמ' 2-3; הפרדס, ינואר 1930, עמ' 4-5.
- 67 שם, אייר תרפ"ז, עמ' 24; שם, אוקטובר 1930, עמ' 12; שם, דצמבר 1930, עמ' 1; שם, מאי 1931, עמ' 3; שם, מאי 1932, עמ' 7-8; שם, דצמבר 1932, עמ' 18; שם, דצמבר 1934, עמ' 5-8; שם, נובמבר 1935, עמ' 24-25.
- 68 שם, ניסן תרפ"ז, עמ' 31-32; שם, אב תרפ"ז, עמ' 16; שם, ספטמבר 1929, עמ' 2.
- 69 שם, ניסן תרפ"ח, עמ' 16; שם, ינואר 1930, עמ' 2.
- 70 שם, אייר תרפ"ח, עמ' 4-5.
- 71 שם, יולי 1928, עמ' 2-4; שם, אוגוסט-ספטמבר 1928, עמ' 2; שם, דצמבר 1928, עמ' 32; שם, דצמבר 1929, עמ' 3-4; שם, פברואר 1930, עמ' 3-4.
- 72 שם, פברואר 1930, עמ' 5. ההדגשות במקור.
- 73 שם, מאי 1930, עמ' 30-31.
- 74 שם, יוני 1930, עמ' 27-28.
- 75 שם, יולי 1930, עמ' 2.
- 76 שם, אוגוסט 1930, עמ' 1; שם, ספטמבר 1930, עמ' 2; שם, ינואר 1931, עמ' 5-9; שם, יוני 1931, עמ' 1; שם, ספטמבר 1931, עמ' 2-3; שם, דצמבר 1931, עמ' 2; שם, ינואר 1932, עמ' 2-3; שם, נובמבר 1932, עמ' 1; שם, פברואר 1933, עמ' 5-6; שם, דצמבר 1933, עמ' 41; שם, מארס 1935, עמ' 22-27; שם, אפריל 1935, עמ' 19-20; שם, יוני 1935, עמ' 24-26; שם, אוגוסט 1935, עמ' 5-7; שם, ינואר 1936, עמ' 2-3; שם, פברואר 1936, עמ' 4-7; שם, דצמבר 1936, עמ' 23.
- 77 שם, דצמבר 1934, עמ' 3; שם, פברואר 1935, עמ' 2, 17; דער אַרטאָדאָקס, 9.5.1935, עמ' 2; שם, 10.5.1935, עמ' 2; שם, 3.6.1935, עמ' 2; שם, 8.1.1937, עמ' 1; שם, 15.1.1937, עמ' 1.
- 78 הפרדס, מארס 1935, עמ' 21.
- 79 שם, יוני 1931, עמ' 29-34; שם, אוגוסט 1931, עמ' 2; שם, פברואר 1932, עמ' 6-7; שם, אפריל 1932, עמ' 1-2; שם, דצמבר 1933, עמ' 11-15; שם, נובמבר 1934, עמ' 2-5; שם, יוני 1935, עמ' 2-5; שם, ספטמבר 1935, עמ' 7-9; שם, נובמבר 1935, עמ' 2-3; שם, אפריל 1936, עמ' 3-4.

- 80 שם, מאי 1931, עמ' 2.
- 81 שם, דצמבר 1930, עמ' 3; שם, שם, פברואר 1931, עמ' 1; שם, אוקטובר 1931, עמ' 4-5; שם, דצמבר 1931, עמ' 3; שם, ינואר 1933, עמ' 3-4.
- 82 שם, אפריל 1933, עמ' 15-17; שם, מאי 1933, עמ' 3-4; שם, אוגוסט 1933, עמ' 3-4, 25.
- 83 דער אַרטאָדאָקס, 23.10.1931, עמ' 1, 3; הפרדס, יוני 1932, עמ' 25-27; שם יולי 1933 (כרוז בסוף הגיליון ללא מספר עמוד); שם, נובמבר 1933, עמ' 3-4; שם, דצמבר 1933, עמ' 11-15, 25-26.
- 84 הפרדס, ספטמבר 1932, עמ' 5; שם, אוקטובר 1932, עמ' 4-6; שם, נובמבר 1932, עמ' 4; שם, פברואר 1935, עמ' 4.
- 85 שם, אפריל 1935, עמ' 24; שם, יולי 1935, עמ' 16.
- 86 שם, אוקטובר 1934, עמ' 21-23.
- 87 שם, מארס 1932, עמ' 2-3; שם, אפריל 1932, עמ' 1-2; שם, מאי 1932, עמ' 2-3; שם, מאי 1933, עמ' 27; שם, נובמבר 1933, עמ' 2-3; שם, ינואר 1935, עמ' 16; שם, מאי 1935, עמ' 19-20.
- 88 שם, אוגוסט 1935, עמ' 2; שם, ספטמבר 1935, עמ' 7-9.
- 89 שם, אוגוסט 1935, עמ' 2; שם, פברואר 1936, עמ' 3-4; שם, מארס 1936, עמ' 3-5; שם, אפריל 1936, עמ' 4; שם, מאי 1936, עמ' 1; שם, אוקטובר 1936, עמ' 2-3; שם, נובמבר 1936, עמ' 5-7; שם, דצמבר 1936, עמ' 2-3; שם, מארס 1937, עמ' 16-17; שם, יוני 1938, עמ' 2-3.
- 90 שם, אפריל 1935, עמ' 4-5.
- 91 שם, יולי 1935, עמ' 3-7.
- 92 שם, מאי 1936, עמ' 3-5; שם, ספטמבר 1936, עמ' 22; שם, ינואר 1937, עמ' 21-23; שם, אפריל 1937, עמ' 7; שם, מאי 1937, עמ' 4-5; שם, יולי 1937, עמ' 17-18; שם, ינואר 1938, עמ' 9; שם, מארס 1938, עמ' 2-3.
- 93 שם, פברואר 1937, עמ' 23.
- 94 שם, יוני 1937, עמ' 2-3, 6-10; שם, יולי 1937, עמ' 2-3; שם, אוגוסט 1937, עמ' 5-6.
- 95 דער אַרטאָדאָקס, 16.4.1937, עמ' 1; שם, 30.4.1937, עמ' 1; שם, 7.5.1937, עמ' 1; הפרדס, אוגוסט 1937, עמ' 6; שם, ספטמבר 1937, עמ' 2-31.
- 96 שם, דצמבר 1937, עמ' 2-3.
- 97 דער אַרטאָדאָקס, 20.2.1937, עמ' 1-3.
- 98 הפרדס, אפריל 1938, עמ' 1-2.
- 99 שם, מאי 1939, עמ' 2-3.
- 100 שם, יולי 1939, עמ' 6-7; שם, אוגוסט 1938, עמ' 2-33.
- 101 שם, אוגוסט 1939, עמ' 2-3.
- 102 דער אַרטאָדאָקס, 1.4.1938, עמ' 1-2; שם, 15.4.1938, עמ' 1.
- 103 הפרדס, יוני 1938, עמ' 6; שם, אוקטובר 1938, עמ' 2; שם, נובמבר 1938, עמ' 2; שם, דצמבר 1938, עמ' 2-3.
- 104 שם, אוקטובר 1939, עמ' 2.
- 105 שם, נובמבר 1939, עמ' 2; שם, דצמבר 1939, עמ' 3-5.
- 106 שם, פברואר 1940, עמ' 2-3.
- 107 שם, פברואר 1940, עמ' 6; שם, מארס 1940, עמ' 4-5; שם, אפריל 1940, עמ' 3-5.
- 108 שם, מאי 1940, עמ' 7-8.
- 109 שם, יוני 1940, עמ' 8-9; שם, יולי 1940, עמ' 16; שם, ינואר 1941, עמ' 27-29.
- 110 שם, אוגוסט 1940, עמ' 3-4.
- 111 שם, ספטמבר 1937, עמ' 5-7; שם, דצמבר 1937, עמ' 4-5; שם, יוני 1939, עמ' 10-14; שם, אוגוסט 1939, עמ' 3-6; שם, יולי 1945, עמ' 9-10; שם, יוני 1946, עמ' 24-25; שם, מארס 1947, עמ' 2-5.
- 112 שם, ספטמבר 1940, עמ' 9-10; שם, אוקטובר 1940, עמ' 23-24.

- 113 שם, נובמבר 1940, עמ' 35-36.
- 114 שם, מאי 1941, עמ' 2-3.
- 115 שם, אפריל 1941, עמ' 4-6; שם, יוני 1941, עמ' 11-14; שם, ספטמבר 1941, עמ' 48; שם, אוקטובר 1941, עמ' 7; שם, נובמבר 1941, עמ' 4-5; שם, דצמבר 1941, עמ' 4; שם, ינואר 1942, עמ' 8; שם, מארס 1942, עמ' 5-7; שם, מאי 1942, עמ' 8-14.
- 116 שם, אפריל 1942, עמ' 4-7; שם, יוני 1942, עמ' 9-11; שם, אוגוסט 1942, עמ' 14-15; שם, נובמבר 1942, עמ' 5-8; שם, דצמבר 1942, עמ' 15-16; שם, מארס 1943, עמ' 10-12; שם, מאי 1944, עמ' 12-14.
- 117 שם, יולי 1942, עמ' 6-18.
- 118 שם, דצמבר 1924, עמ' 50-51.
- 119 שם, ינואר 1943, עמ' 13-16; שם, אפריל 1943, עמ' 6-9.
- 120 שם, אוקטובר 1942, עמ' 2.
- 121 שם, אוגוסט 1943, עמ' 3-4.
- 122 שם, ספטמבר 1943, עמ' 10-13.
- 123 שם, יולי 1943, עמ' 1-12.
- 124 שם, אוגוסט 1943, עמ' 29-31.
- 125 שם, נובמבר 1943, עמ' 28-30.
- Efraim Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry in the United States to the Holocaust: The Activities of the Vaad ha-Hatzala Rescue Committee, 1939-1945*, New York: Yeshiva University Press, 2000
- 127 הפרדס, אפריל 1944, עמ' 11-13, 48; שם, מאי 1944, עמ' 3-4, 33-34, שם, יוני 1944, עמ' 2; שם, יולי 1944, עמ' 9-11, 22-23; שם, אוגוסט 1945, עמ' 15; שם, דצמבר 1945, עמ' 15; שם, יוני 1946, עמ' 25.
- 128 שם, ינואר 1944, עמ' 18-19; שם, פברואר 1944, עמ' 39; שם, אפריל 1944, עמ' 11-13; שם, פברואר 1950, עמ' 34-35; שם, אוגוסט 1945, עמ' 44.
- 129 שם, יוני 1949, עמ' 10-11.
- 130 שם, דצמבר 1944, עמ' 28-33; שם, ינואר 1946, עמ' 25-25; שם, מארס 1946, עמ' 16-17.
- 131 שם, נובמבר 1945, עמ' 19-21.
- 132 שם, מאי 1947, עמ' 8-9; שם, נובמבר 1947, עמ' 5-6.
- 133 שם, דצמבר 1947, עמ' 7-8; שם, יולי 1949, עמ' 5-6.
- 134 שם, אוגוסט 1946, עמ' 16-23.
- 135 שם, פברואר 1949, עמ' 4-5; שם, אפריל 1949, עמ' 2-9.
- 136 שם, אוקטובר 1947, עמ' 13; שם, דצמבר 1947, עמ' 27-28; שם, אפריל 1950, עמ' 41; שם, מאי 1950, עמ' 28-29, 40; שם, יולי 1950, עמ' 27.